

Tanzimat Ekseninde Gelişen Edebî Âlemde Farklı Akisler: Birinci ve İkinci Mektep Örneği

KENAN MERMER
DR.

Özet

Tarihe yani geriye doğru bakarak yaptığımız kronolojik izdüşümler ve tasnifler, *kültürel ilişkilerin* harmanlandığı insan dünyasının giriftliğini yansıtmaktan âciz olabilmektedir. Çünkü hâkim sistematik algılama, yani dönemin paradigması çerçevesinde kendi kimliğini oluşturan birey, zamanın ve şartların kendisine sunduğu yeni önermeleri bir çırpıda kabul edemez. İnsan, eski geleneğini daima yenisiyle harmanlayarak tarihsel kimliğini bir şekilde muhafaza eder. Baktığımız cephe itibariyle şöyle bir yargıya varmak da mümkündür: Gelenek kalın damarlı bir hattır ve onun tabusunu devirmek istidâdı yine geleneğin eğittiği, âdeta sistemin çıktısı diyebileceğimiz insanın ürünüdür. Farklı olan söz ve eylem, önce yabancı bir şey gibi, çemberden/merkezden uzak tutulmaya çalışılsa bile, geleneğe muhalif olanın, tekrar bir gelenek olması muhtemeldir. Genel itibarla, Tanzimat'la başlatılan Batılılaşma ve Sekülerleşme, siyasal ve sosyal sahada etkin olmuş, ardından edebî âlemde de akislerini bırakmıştır. Birinci ve ikinci mektep örneği; hem geleneksel kodların değişimi hem de değişimin farklı yansımalarını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Din, Tanzimat Edebiyatı, Edebiyat Sosyolojisi, Birinci Mektep ve İkinci Mektep, Nâmık Kemâl, Abdülhak Hâmid Tarhan

Abstract

The Different Reflections in the Literary World Emerging on the Axis of Tanzimat (Regulations): the Cases of First and Second Schools

Dr. Turkish-Islamic Literature

The chronological projections and classifications, which are made toward backward in history, may fail to reflect the complexity of human world in which the *cultural relations* are collated. The reason for this possible failure is that the dominant perception, namely an individual who creates his own identity in the framework of the paradigm of the age, can immediately not accept the premises offered by time and conditions. Human beings keep their historical identity by collating former traditions with the new

ones. From our perspective, it is possible to conclude as following: tradition is a thick-veined line, and the aptitude of overturning its taboo, again, is production of human beings who were educated by tradition, in other words, the output of the system. Even though, such as primitive, it is intended to keep away the distinct expressions or actions from the circle/center, it is possible that anything that dissent to tradition may become a kind of new tradition. In general, Westernization and secularization launched with *Tanzimat* (Regulations), first, were effective in political and social spheres, and then reflected its effects in the literal world. The cases of *First* and *Second* Schools are important in terms of exhibiting both the alternation of traditional codes and the various reflections of the change.

Key Words: *Tanzimat* (Regulations), Religion, the Literature of *Tanzimat* Era, the sociology of literature, First School and Second School, Namık Kemal, Abdülhak Hamid Tarhan.

GİRİŞ

Erkin ve iktidarın meşruiyeti gibi, kavramların da bir meşruiyet sahası vardır. Bu saha, değişimin zorlayıcı doğası paralelinde gelişir ve tarihin kuyusunda farklı akisler bırakır. Edebiyat, ciddi bir ayırım gözetmeksizin, sözel malzemenin neredeyse tamamını oyuna sokmak isteğindedir. Fakat önce oyuncuların yani kelime birikimlerinin, kavramsallaşma çengeline asılması icap etmektedir. Bu çengele kelimeleri asan ve onları belli merkezler etrafında toplayan sosyal ve siyasal gerçekler, sözün rotasını tekrar ve tekrar değişime uğratacaktır. Bu bağlamda “*Yüz elli yıl vardır ki...*” ifadesiyle başlayan Tanzîmât Fermanı, kaybettiğini itiraf eden ve Batı’ya doğru yüzünü dönen devlet ricalinin; ardından sanatkârların, toplumun yeni kodlamasını yapmak için kolları sıvadiğı gerçekliğin miladı olarak kabul edilebilir. Bu değişimi anlamak maksadıyla, öncelikle siyasî ve sosyal sahadaki farklılaşmaya bir dikkat çekmek, oradan da iki edebî mektebin birbirinden ayrılan yönlerini anlamak ve anlamlandırmak istiyoruz.

Edebiyat-siyaset ilişkisi bağlamında, tarihî bir bağlantı noktasına küçük bir ışık huzmesi yayabilmek, hem tarihin kodlarını daha rahat anlamayı hem de edebiyatın salt bir ilhamın eseri olmaktan çok; hummalı bir çalışma ve sanatkârın insanî zaafalarının beslendiği sosyal ve siyasal sahanın bir izdüşümü olduğunu görmeyi kolaylaştıracaktır. Elbette ki Lale Devri’yle Nedîm, Çanakkale Savaşı ile Mehmet Akif, İkinci Dünya Savaşı ile Orhan Veli, Sağ-sol serencamıyla İkinci Yeni arasında ciddi bağlar ve etkileşimler söz konusudur. Batılılaşmak yahut daha seküler bir anlam evreni kurmak demek, bir bakıma yeni bir edebiyat yapmak demektir.

A. Siyasî ve Sosyal Sahada Tanzimat Gerçeği

Gülhâne Hattı (Tanzimat Fermanı), Tanzîmât-ı Hayriye adı verilen ıslahat hareketlerinin ilanını ifade eden bir *irâde-i seniyye*dir. Mustafa Reşit Paşa (ö. 1858) tarafından yazılmış ve Gülhâne meydanında devrin büyükleri, resmî teşekkül mümessilleri ve kalabalık bir halk kitlesi huzurunda okunmuştur. (26 Şaban 1255/3 Kasım 1839).¹ Fermân için *charté* tabiri kullanılabilir. Ayrıca *Ferman*, Avrupa'daki hükümdarların kendi iktidar alanlarıyla, tebaaları arasında yapılan ya da bu tarz değişiklikleri vaat eden hukukî müeyyideleri sebebiyle ve hükümdarı sınırlayıcı tarafıyla âdetâ bir senet/*carta* olarak da tanımlanabilmiştir.²

Nizâm ve *tanzîm* mastarının anlam içeriğinden oluşturulan “*Tanzîmât*”, genel olarak, *düzenlemeler* anlamına gelir ve bu itibarla dahi tepeden aşağıya bir farklılaştırma grafiğini bize sunar. Elbette Tanzîmât hakkında farklı birçok fikir, yorum ve hükümler vardır. Makalemizde tanımlayabildiğimiz Tanzîmât'ı ortaya koymak için, bu farklı fikirleri ifade etmenin önemli olduğunu düşünüyoruz. Öncelikle belirtmeliyiz ki Tanzimat, Hristiyan ve Müslüman topluluğun ilk karşılaştıkları arazi değildir. Hristiyanlık ve İslâm Dini'nin Akdeniz coğrafyasında iki farklı kültür oluşturmasına rağmen, bazı noktalarda bu kültürlerin birleştikleri görülür: Bu ortak noktalar; alfabe yazısı, metal para, Yunan referanslı ilim ve felsefe, tek Tanrı/monoteist bir din algısı olarak hülasa edilebilir.³ Bu noktada Tanzîmât'ın genel ilkelerine değinmek mânidar olacaktır: Meşhur fermanın birinci bölümünde, Osmanlı'nın bunca asırdır di-rayet göstermesinin tek sebebinin, Kur'ân'ın hükümlerine tam riâyet olduğu; ikinci bölümde, Osmanlı'nın yüz elli yıldır süren düşüşünün şeriata ve kanunlara, doğru biçimde riâyet edilmemesi olduğu açıklanmış; üçüncü bölümde ise, Allah'ın inâyeti ve Peygamber'in yardımıyla nizâmı sağlayacak yeni bazı kanunların prensipleri vaz' edilmiştir. Bunlar temel noktaları itibariyle;

1. Müslüman ve Hristiyan bütün tebaanın ırz, namus, can ve mal güvenliğinin sağlanması,
2. Verginin düzenli usûle göre ayarlanması ve toplanması,

1 Yavuz Abadan, “Tanzîmât Fermânı'nın Tahlili”, *Tanzîmât (Komisyon)*, MEB, İstanbul, 1999, C. I, s. 37-38.

2 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 214; Yavuz Abadan, “a.g.m.”, s. 44.

3 Ekrem Üçyüğü, “Akdeniz Medeniyetleri Tarihinde Tanzîmât”, *Tanzîmât'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 8.

3. Askerlik ödevinin düzenli bir şeklinin olması⁴ maddeleriyle özetlenebilir.

Öyleyse Tanzîmât bu paralelde ne ifade eder? “Tanzîmât, en geniş çevre ve manası ile alınır, bir cihan görüşünden başka bir şey değildir. Kendinden evvelki nizâmı beğenmeyen, kendinden sonra kendi kurduğu nizâmı görmek” isteyenlerin bir tercihi;⁵ Karlofça’dan beri toprak-güç ve prestij kaybeden bir İmparatorluğun, XVI. yüzyıldan itibaren *Doğu*’dan teknik ve güç bakımından ileri giden ve siyâsî bünyesi ne olursa olsun güçlü bir burjuvazi oluşturan Avrupa’yı takip mecburiyeti,⁶ bir üst başlık ve ufuk çizgisindeki ideal şeyler olarak, İngiltere seviyesinde para, Fransa kadar bilgi ve aydınlık, Rusya mesabesinde bir ordu⁷ arzulayan bir algılama ve siyaset şekli olarak da izah edilmiştir. Tanzîmât, bazen iktisadî ve sosyal temelleri yıkılmaya yüz tutmuş bir İmparatorluğun, yeni prensipler edinerek siyâsî geleneğini değiştirme süreci⁸, yahut III. Ahmet (1703-1730) devrinden beri “kılık-kıyafet, matbaa, askerlik, vesâir sahalarda görülen Batı tesirinin, politik-sosyal ve kültürel sahaları da içine alarak”⁹ genişleyen resmî bir dönüşüm biçimi olarak da yorumlanmıştır.

Bazen de Tanzîmât’ı gerçekleştiren seçkin zümrenin -ki Tanzîmât bir bakıma vezirlerin de tarihi sayılabilir- kişiliklerindeki faydacı-muhafazakârlık (Bir açıdan Doğulu kalmak gayesinin hemen ardından gelen Batılı gibi olmak gerekliliği) dilemmasının/ikileminin bir sonucu olarak topluma tepeden inen dayatmacı tavırları¹⁰; teklifçi-tavizci ve teokratik-gelenekçi fakat *daima araştırmacı ve Batıcı damgasını vuran* bir zihniyetin¹¹ ve aslında II. Mahmud’dan beri süregelen değişimin nev-usûl bir mahsulü olarak da keskin hatlar çizilerek tarif edilebilmektedir. Bu değişim/dönüşüm sürecini etkileyen temel duygu bağlamında Daryush Shayegan, “Müslümanları etkileyen şey, geç kalışın

4 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, C. V, s. 170-171.

5 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Tanzîmât’ta İçtimâî Hayat”, *Tanzîmât (Komisyon)*, C. II, s. 621.

6 A. H. Ongunsu, “Tanzîmât ve Âmillerine Umumî Bakış”, *Tanzîmât (Komisyon)*, C. I, s. 1-3.

7 Gökhan Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzîmât Zihniyeti”, *Tanzîmât ve Meşrûtiyet’in Birikimi (Editörler: Tanıl Bora-Murat Gültekinçil)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, I/57.

8 Halil İnalçık, “Tanzîmât Nedir?”, *Tanzîmât: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu (Editörler: Mehmet Seyüdanlıoğlu-Halil İnalçık)*, Phoenix Yayınevi, Nisan, 2006, s. 14.

9 Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1987, s. 68.

10 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 13.

11 Tarkan Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyâsî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 29.

gerçekliği olmuştur” der ve İslâm dünyasının dünyevîleşme projesini, yeniden doğuş/*Nahda* ve devrimler çağı/*Sevre* olarak iki kısma ayırır.¹²

Doğu ve Batı arasında salınan sarkacın hikâyesi, devlet içerisinde saray grubu ve hâriciyecilerin vezirlik pâyesi üzerinde verdikleri kavgayla,¹³ aynı zamanda İmparatorluğun siyâsî hayatının koordinatlarıyla eş zamanlı oluşuyla irtibatlandırılabilir. Bir çeşit dualite/ikilik, doğal olarak devletin vicdanî mayasına nüfuz ederken, hep bir orta yol arayışı dikkat çeker: “Tanzîmâtçı devlet adamlarının uygulamaya koydukları her yenilikte *kâide-i tedric* dedikleri ılımlı bir yol izledikleri açıktır. Bu ılımlılık kaidelerini, birbirlerinin radikal uygulamalarını frenlemek kadar, Avrupa devletlerinin önerilerini görünüşte kabul edip hasıraltı etmek veya kendilerine göre değiştirerek uygulamak biçiminde yürütmüşlerdir.”¹⁴ Bu bağlamda ilk ve ikinci kuşak kabul edilen, Tanzîmât adamlarına karşı sistematik eleştirinin 1860’larda başladığı¹⁵ ve benzer hareketlerin Fransa içinde *Jeune-France*, İtalya sathında *Jeune-Italie*, Almanya toprakları içinde *Jeune-Alenogre* ve nihâyeten İngiltere’de *Jeune-Angleterre* isimleri altında var olduğu; politik ve edebî tarzıyla dikkat çeken bu siyasal mücâdelenin, Osmanlı toprakları için örnek teşkil ettiği, böylece yeni bir tarihî döneme girildiği ifade edilmiştir.¹⁶

Bu bağlamda, özet ifadelerle de olsa, değişimi yansıtan kuşağa, yani kültür taşıyıcısı ilk Batı talebelerine değinmek istiyoruz. Bu yeni kuşak biraz önce öğrendiğini, biraz sonra öğretmek maksadıyla yola çıktığı için, bahsettiğimiz dualiteyi de yansıtan bir gerçeklik olarak önümüze çıkıyor. “Jön Türk kimdir? Acziyete dayanan yapıları sebebiyle bir üst tabaka meydana getiren siyasî ve idarî kadroyu mutlakîyetin zincirlerinden kurtararak”¹⁷ parlamenter/meşrûfî bir üst yapıyı destekleyen bir teşekkül olarak yorumlanabilir. Tanpınar, Yeni Osmanlı Cemiyeti’nin psiko-sosyal macerasını oluşturan hakikî sebeplerin, onların doğdukları asır ile ilgili olduğunu belirtir. 1826-1840 seneleri arasında

12 Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç*, Çev. Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul, 1991, s. 59.

13 Butrus Ebu Manneh, “Âli Ve Fuad Paşaların Bâb-ı Âli’deki Nüfuzlarının Kökleri(1855-1871)”, Çev. Fatih Yeşil, *Tanzîmât: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Editörler: Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil Inalcık), s. 326-327.

14 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 109.

15 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 13; İhsan Sungu, “Tanzîmât ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzîmât (Komisyon)*, C. II, s. 777.

16 İhsan Sungu, “a.g.m.”, s. 777.

17 Şerif Mardin, *a.g.e.*, s. 13.

doğan bu gençler, okuma-yazma öğrenen, yabancı dil bilen ve değişim evrelerinin üçüncü nesli olarak; devlet-iktidar-monarşi-meşrûtiyet gibi kavramları hafızalarına hemen alabilmişler ve belki de bu şeyleri bir çırpıda takip edebilmişlerdi. Daryush Shayegan, bu tarz benimseyişler ve kargaşalar için, *yama* tabirini kullanmıştır: “Yamalama, eşbiçimlilik eksikliğini silmeye ve çok biçimli iki paradigmayı (*bu noktada mutlakiyet ve meşrûtiyet düşünülebilir y.n.*) epistemolojik olarak uzlaştırmaya çalışır; eski ve yeni paradigmaları, onları birbirinden farklılaştıran duraklamalardan ötürü ortak ölçüsüz hâle gelmişlerdir.”¹⁸ Şu ya da bu şekilde, bir değişim/dönüşüm süreci başlamıştır. Artık edebiyat içinde, yahut edebiyatla beraber gelişen ve doğal olarak edebiyatı yeniden inşa eden bir sosyalite görmek mümkün olacaktır. Farklı türler ve kavramlar, edebî sahaya girdikçe, bu yeni kavramlarla düşünen bir okuyucu da zamanla salondaki yerini bulacak ve oraya oturacaktır. Bu noktada, yani Batı’ya doğru evrilen algıda, edebiyattaki değişime bir göz atmak gerekmektedir.

B. Tanzimat Gerçeğinin Edebiyattaki İzdüşümleri

Tarihe yani geriye doğru bakarak yaptığımız kronolojik izdüşümler ve tasnifler, *kültürel ilişkilerin* harmanlandığı insan dünyasının giriftliğini yansıtmaktan âciz olabilmektedir. Çünkü hâkim sistematik algılama, yani dönemin paradigması çerçevesinde kendi kimliğini oluşturan birey, zamanın ve şartların kendisine sunduğu yeni önermeleri bir çırpıda kabul edemez. İnsan, eski gelenegini daima yenisiyle harmanlayarak tarihsel kimliğini bir şekilde muhafaza eder. Baktığımız cephe itibariyle şöyle bir yargıya varmak da mümkündür: Gelenek kalın damarlı bir hattır ve onun tabusunu devirmek istidâdı yine gelenegın eğittiği, âdeta sistemin çıktısı diyebileceğimiz insanın ürünüdür. Farklı olan söz ve eylem önce yabancı bir şey gibi, çemberden/merkezden uzak tutulmaya çalışılsa bile, geleneğe muhalif olanın, yeni bir gelenek olması muhtemeldir. O halde gelen şeyin, *gelenek* olma ihtimali gözden kaçırılmamalıdır.

Her şeyin her şeyle ilgili olduğu felsefesinden hareketle, muhâlif hareketlerin ordu ve mühendis okulları çerçevesinde oluşu bir tesadüf değildir. Ekonomik ve eğitimsel icraatlarla beraber bu okullar çerçevesinde haylidir birikmiş olan potansiyel, değişimlerle beraber aktüele dönüşecek sahasına kavuşmuştur.

¹⁸ Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç*, s. 85.

Örneğin, basın hürriyetinin ilk etapta kaldırılması, aynı zamanda edebî sahada yeni ve daha sert bir muhâlefetin tohumlarını ekmiştir. Gerçi II. Abdülhamid seri değişimlerin hasar bırakacağı düşüncesiyle hep daha otoriter bir zeminde siyaset geliştirmiştir. Onun şöyle bir gerekçesi vardır: “Bizim memleketimizde halk, henüz çok saftır; çok az okumuştur; insanlarımıza çocuk muamelesi yapmaya mecburuz; çünkü gerçekte onlar büyük çocuklardır.”¹⁹ Fakat bu çocukların çocukları²⁰ henüz yeni tanıştıkları kavram ve kargaşaları hızla kendi topraklarına taşımaya başladıklarında, Osmanlı yeni bir dönemece girmek durumunda kalmıştır: “Abdülhamid çağı, dışından durgun gözükken karanlık bir su birikintisine benzediği halde, dibinde gelecek bir fıskırışın akıntıları gizli gizli birikiyordu. (...) Dinden, şeriattan, gelenekten, maneviyattan o denli çok söz edilen bir dönemde, karanlık fikir ve inançlara isyan eden bir kuşak yetişiyordu. Bu kuşağın başlıca özelliği de inançları inkâr ve materyalizmdi.”²¹

Basilması ve okunması yasak eserlerin sahiplerini göz önünde bulundurduğumuzda –Nâmık Kemâl, Ziya Paşa, Abdülhak Hâmid Tarhan- *Yeni Osmanlı* hareketinin ikinci bir sergüzeşte gideceği –tabîî ki bir başka nesil ve nefesle-öngörülüyordu. Siyasetin edebiyatını yapan bu ilk cemiyetin insanları, vakûr ve tam anlamıyla Doğulu sayılabilirdi. Zaten ilk mektep bu Doğu ekseninde anlaşılması icap eden bir zeminde anlaşılmalıdır. Fakat Doğulu olmak denilen şey salt bir şey değildi. Çünkü yeniden ve daha derinden bir şeyler değişmiş, *cereyanda kalmak* söz konusu olmuştu. Öyle ki İngiliz parlamentosunu övmek onlar için ne kadar mümkünse, Gâlib Dede’nin bir tardiyesinde heyecanlanmak da o kadar mukadder idi.

Oysa İkinci mektep daha sert kavisler çizer. Bir tarafta huffâz, rahlelerinde ezberlerini sallanarak okuyor; diğer tarafta, Harbiye-Tıbbiye-Mühendishâne’de; Hueckel, Schopenhauer, Büchner, Darwin, Rénan, Taine, Spencer, Le Bon, Poincaré, Ribot, Richet, Flammarion, J. S. Mill, Flaubert, Balzac, Zola ve daha birçok ismin eseri elden ele dolaşıyordu. Farklı bir para-

19 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 263.

20 Said Halim Paşa bu nesil hakkında şöyle bir yorum yapar: “İşin tuhafı Batı hayranı olan bu aydın sınıfın zihniyeti, kendisine üstad tanıdığı, Batı zihniyetine hiçbir bakımdan benzemez. (...) Bunların tenkitleri, meseleleri izâh ve ispat edemedikleri için ithamlarla ve anlayamadıkları için de inkâr ile doludur. (...) Bu aydın sınıfın, böylesine karanlık bir kötümserliğe düşmesinin sebebi, vatanındaki her şeyi islâh ve düzeltmelerle kurtulamayacak kadar bozuk görüyor olmasıdır.” Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Haz. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 93.

21 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 375-376.

digmanın izini süren bu eserler, o sistematîği anlayabilecek bir felsefî müfredatı ve doluluğu hâiz olmayanlar için çok tehlikeli şeyleri fısıldıyordu.²² Politikadan sıyrılan yahut o alana girmesi yasaklanan Türk aydınları edebiyat ve bilim arasında sınıflaştılar: “Her iki alanda da Abdülhamid devri, böylece saptırılan enerji ve yetenekler sayesinde, çabuk ve önemli gelişme dönemlerinden biri olmuştur.”²³

İki edebî mektebin dualitesi aynı zamanda devrin hikâyesiyle yakından ilgilidir. Bu bağlamda hatırlanmalıdır ki, Tanzîmât hareketinin, bir devrimin keskin hatlarını taşımadığı, tutuculuk ve pragmatik reformculuğu, dolayısıyla bir çeşit dualiteyi²⁴ yapısında yaşattığı defaatle zikredilmiş bir meseledir.²⁵ Diyebiliriz ki, değişimin insan coğrafyasında oluşturduğu kutuplaştırma eylemi, *helezonik* daireler çizer gibidir. Bürokrasi ve ordu, merkezî gücü kapsayan birinci dairedir. Alafranga sofra adâbı, Avrupa mobilyalar, gazete ve dergi aboneleri, kadın eğitimi, gezinti yerlerinde az da olsa kadın-erkek flörtü,²⁶ roman ve tiyatrolara konu olan türediler/snoblar âdeta ikinci helezonik dalgayı temsil eder. Derinliğini kaybederek alanını genişleten çemberler, sosyal hayatı derinden etkilemiştir ve edebiyatın izlediği rota açısından mühim bir noktadır.

Sosyal hayat çerçevesinde dinî referanslar ve yorumların moderniteye eş-zamanlılık gütmeye gayreti, kadının yeni pozisyonu ve ekonomik göstergelerin ileri yahut geri hareketliliğine dayalı değişimler göze çarpan diğer dalgalardır. Bu dalgalanmaların neticesinde, bakış açılarını süratle değiştiren, bir önceki nesle genetik yahut örf yoluyla bağlansa bile, hissî ve politik anlamda farklı bakan gözler tablodaki yerini almış; bu da bahsini açtığımız iki mektep ayrılığını tebarüz ettirmiştir.

C. Birinci (Şinasi-Namık Kemâl-Ziya Paşa) ve İkinci (Recaî-zâde Mahmud Ekrem-Abdülhak Hâmid Tarhan-Sezaî) Mektep Hakkında

22 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 378.

23 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000, s. 187.

24 Dualiteyi yeni bir dine giden yol olarak yorumlayanlar da olmuştur: “Bugünkü toplumlar iki zıt dini takip etmektedir... Biri teorik ‘hümanizm’...hepsi ferdin hakları ile ilgilidir... İkincisi ise amelî din yani pragmatistliktir. Dünyanın bugünkü pratik dini Utilitarizm’dir. (Yani çıkarıcı-menfaatçi olma).” Ali Şeriati, *Medeniyet Tarihi II*, Çev. İbrahim Keskin, Fecr Yayınevi, Ankara, 1998, s. 61.

25 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 226.

26 İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 242-244.

Şişkin bir bürokrasinin inşâ edeceği toplum, doğal olarak bir önceki paradigmadan farklı kavramlaştırmalarıyla, edebiyatını da zamanla değiştirecektir. Hemen Tanzîmât Fermânı çağdaş bir Batılılaşma yahut Sekülerleşme söz konusu olamayacağı gibi, hemen bir edebî dönüşüm de düşünülmemelidir. Ne var ki zaman ve zemin, çağdaş varlığın yeni ve eskisini belirlerken, onun dil zekâsını da tekrar kodlayabilmektedir. Elbette bu *değişim-dönüşüm* sürecinin bir ayağı gazete ve dergicilik; diğer ayağı yeni ithal edilen edebî türlerdir. Tanzimat merkezinde güçlenen seküler bakışın, bir açısı burada önümüze çıkmaktadır: Simgeci zihnin, realist yazabilmesi için gerekli zamanı ona tanımadan ve zemini ona sunmadan, yeni bir akımı ya da hareketi önüne sürerek, ondan, başka bir zihinsel dönüşüm talep edilmektedir.

Önce usulca başlayan dönüşüm zamanla hızını arttırır: “Edebiyatımızın 1839’dan 1859’a kadar Tanzîmât devrinin ilk yirmi senesine tesadüf eden kısmında, Avrupâî tesire örnek teşkil edebilecek bir değişme yok gibidir. Ne roman, ne tiyatro, ne küçük hikâye, ne tenkit başlıca Batı edebiyât nevelerinden herhangi biri bu yıllarda daha kendini göstermiş değildir.”²⁷ Yine de Şinâsî’den hareketle –elbette gazetecilik yönü ağır basan- sade bir nesir geleneği oluşturma eylemine binâen; ilk mektep olarak, Şinasi(ö. 1871)-Nâmık Kemâl(ö. 1888)-Ziya Paşa(ö. 1880)- ve bu mektebin devamı mâhiyetinde ikinci mektep olarak; Recâî-zâde Mahmud Ekrem (ö.1914), A. Hâmid Tarhan (ö.1937), Sami Paşa-zâde Sezâî (ö.1937) şeması oluşturulmaktadır.

Elbette bu mektepleri tanımlama işi yalnızca onları sıralamakla değil; metnin coğrafyası ve okuyucunun öz-algısıyla ilişkilendirilerek gerçek zemine oturtulabilir. Birinci ve ikinci mektebin arasında bir ayırım yapmak için edebiyât sahasına taşınan yeni kavramlara, dolayısıyla lafız-mânâ ilişkisine göz atmak durumundayız.

Yirminci yüzyılın dilbilimcilerinden Saussure’nin ifadesiyle, *dil sadece kendi düzenini tanıyan bir sistemdir*. Yazarın, bu sözden hareketle, dil ile satranç oyunu arasında kurduğu bir analogjiye değinmek istiyoruz. Saussure, satrançtaki taş, tahta yahut metal parçaların tek başlarına değil; oyun ve oyunun kuralları çerçevesinde oluşan evrende anlam kazanmalarına dikkat çeker. Yapısalcı yaklaşım geleneği içerisinde Doğu’nun kültürel birikimi, lafız/mânâ

27 Ömer Faruk Akın, “Tanzîmât Edebiyatı Sözü Ne Dereceye Kadar Doğrudur?”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Nisan, 1977, Sayı: 2, s. 32.

ayrımından üretilmektedir, der.²⁸ Bir başka açıdan, Lévi-Strauss'un, dışsal benzeşimden (external analogy), içsel bağlaşıma (internal homology) geçiş önerisini doğrulayan Hilmi Yavuz'un yorumu burada zikredilmelidir: "... Bir edebiyât ürününün yorumu, onun içsel bağlaşım yoluyla temellendirilmesinden sonra ortaya çıkar."²⁹ Bu noktada eser eser, yazar yazar bu bağlaşımı kurmak çok ayrı çalışmalar istemektedir. Biz ancak kabul görmüş *mektep* teorisi üzerinden yeni kavramların ve yeni türlerin tesis edilmişinin, Tanzimat ve sonrasındaki süreçte ne ifade ettiğini anlamaya çalışacağız.

Seyahat-nâme mantığı çerçevesinde Avrupa'ya dair heyecanların izlenimlerin dağınık bir hafızayla aktarıldığı bir dönemecin ardından, güçlü bir Fransız etkisiyle³⁰ toplumu dönüştürme projesine dönüşen edebî bir dönem vardır. Şinâsî-Nâmîk Kemâl-Ziya Paşa üçgeni olarak belirtilen bu ilk mektebin, âdeta siyâsî bir edebiyatın ve gazete sütunlarına taşınan *polemik*, dolayısıyla *tenkit* kültürünün de oluşmasını sağladıkları düşünülebilir. *Hürriyet*, *Kanun*, *Meşrûtiyet*, *Medeniyet*, *Vatan* mefkûreleri, tarzlarının karakteristiğini belirler. N. Kemâl'in meşhur mısralarında hayat bulan ve meşruiyetini millette; yani sosyal bir nizamda arayan bir gerçekliktir bu şeyler:

“*Ne efsunkâr imişsin âh ey dîdâr-ı hürriyet
Esîr-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten*”

“Nâmîk Kemâl'in edebiyât dünyasına kazandırmaya çalıştığı yeni değerleri üç noktada değerlendirmek gerekir:

a. Fikrî yapıda işlediği yeni değerler (Hürriyet, Kanun, Medeniyet, vs.)

b. Edebiyât alanında gündeme getirdiği yeni fikirler (Eski edebiyâtı tenkit, Batılı yeni türleri tanıtma).

c. Yenilik yolunda desteklediği ve yüreklendirdiği gençler (R. Mahmut Ekrem, Abdülhak Hâmid).³¹

İlk mektepteki isimler farklı yönleriyle dikkat çekerler. Biri diğerinden daha politik, diğeri ötekinden daha hissî ve öbürü bir başkasına oranla daha teknik bir çizgide ustalaşır. Ayrıca Namîk Kemâl ve Ziya Paşa'nın, Servet-i

28 Hilmi Uçan, *Edebiyât Bilimi ve Eleştiri*, Hece Yayınları, Ankara, 2003, s. 39.

29 Hilmi Yavuz, *Edebiyât ve Sanat Üzerine Yazılar*, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 73 ve s. 75.

30 Bu etki hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Fuad Köprülü, *Edebiyât Araştırmaları I*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 277.

31 Geniş bilgi için bkz. İsmail Parlatır, “Tanzîmât Ruhunun Edebiyâta Kazandırdığı Değerler”, *Tanzîmât'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, s. 553-567.

Fünûn (1896) çağına değin sürgünle geçen yılları, siyâsî bir cemiyet (*Yeni Osmanlılar*) ortaklığı gibi özellikleri de göze çarpar: “Bu özellikleri dikkate alınarak başarı dereceleri bakımından şöyle bir sıralama da yapılabilir: Sosyal ve siyâsî fikirleri tebliğinde N. Kemâl-Şinâsî-Ziya Paşa; edebî açıdan özellikle şiirin estetik planda Ziya Paşa-N.Kemâl-Şinâsî; dilin sadeleşmesinde ise Şinâsî-N. Kemâl-Ziya Paşa.”³² Bu ilk mektepteki farazî üçlünün birbirlerine bağlandıkları yerler kadar, elbette karakter ve duruş itibarıyla birbirlerinden ayrıldıkları yerler de vardır.

Batılılaşma boyutunda düşündüğümüz vakit; bu dönem askerî ve bürokratik alandaki kargaşanın ilk şok dalgalarını emmek isteyen, savunmacı, vâiz-öğretmen bir havada kendisini ifade eden ve belli şeylerin İmparatorluğun kimyasıyla uyuşturulmak istendiği bir dönemdir. Tiyatro belki İmparatorluk için yeni bir nevidir; ama bu yeni türün görevi öncelikle, eğlendirmek değil; öğretmektir. Bu ekol *dava adamı* projesinin prototipidir, diyebiliriz. Şaban 1287/Kasım 1870 tarihinde Ziya Paşa tarafından Cenevre’de kaleme alınan bir gazelin beyitleri çok kere zikredilmiştir:

*“Diyâr-ı küfrü gezdim beldeler kâşâneler gördüm
Dolaşdım mülk-i İslâm’ı bütün virâneler gördüm*

*Bulundum ben dahi Dârü’ş-şifâ-yı Bâb-ı Âli’de
Felâtun’u beğenmez anda çok divâneler gördüm”*³³

Hükûmet ve bürokrasi üzerine eğilen Ziya Paşa, eleştiri merkezini Yunan filozoflarından Platon üzerinde kurar. Fransız ekolünü bildiği kadar Endülüs tarihiyle de ilgili olan Ziya Paşa, bir şeylerden rahatsızdır ve o şeyi başka bir şeye döndürmek *rüyası* görmektedir. Tanpınar, Paşa’nın bend-üstadlığını ve *Rüya* isimli makalesindeki yeteneğini uzunca zikretmekle beraber, mizacındaki –belki de uzun bir devre ve şimdiye ait- tezadı şöyle vurgular: “Talih, bu zeki, fakat sabırsız ve cömert ruhlu ikbâl-perestin hayatını zâlim bir roman yapmak için hiçbir şeyi esirgememiştir. Kaç defa ikbâlin peşinden en yüksek basamaklara kadar yükselmiş, fakat saçlarından yakalayacağı sıradan, sade-

32 M. Orhan Okay, “Tanzimatçılar: Yenileşmenin Öncüleri (1860-1896)”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (Editörler: Talât Sait Halman-Osman Horata), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2006, III/58.

33 Önder Göçgün, *Ziya Paşa’nın Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği, Bütün Şiirleri ve Eserlerinden Açıklamalı Seçmeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 203.

ce alaycı kahkahasını duymuştur.”³⁴ Uzun uzadıya şahısların hayat hikâyesine odaklanmaktansa, makalemizin genel çerçevesi içinde, ilk mektebin birleştiği yahut yoğunlaştığı alanlarla ilgili çıkarımları sıralamak daha yararlı olacaktır.

Birinci Mektep Hakkında Bazı Çıkarımlar:

1. İlk mektep, gazete merkezli ve sade bir nesir anlayışıyla başlangıcını yapar.

2. Önceki edebî kültüre ciddi anlamda hâkimdir. Batı’dan aldığı tür ve yazım taktiklerinde, kendi kültürleriyle özdeşleştirebildikleri ara bir yol bulmakta mahirdirler. Örneğin tiyatro, didaktik, vatan-perest, melankolik yahut hicviyeci bir yüzle karşımıza çıkar.

3. Yeni Osmanlı hareketi çerçevesinde, politik argümanları vardır ve siyasal bir aktiflik içerisindedirler.

4. Söylediklerinin bedeli, sürgün ve hapisle yahut gözden düşürülerek, hatta makamları ellerinden alınarak defalarca kendilerine ödetirilmiştir.

5. Batı’nın bir kısım değerlerini almanın mümkün olabildiğine ikna olmuş bir anlayış gösterirler. Kültürel birikimin taşınması hususunda parçacı bir zihin göze çarpar. Bir kısım değer alınabilecek ve hızlı bir adaptasyonla halk, entelektüel bir gelişim gösterecektir.

6. Her ne olursa olsun, Osmanlıcı bir mefkûre içerisinde var olurlar. Huzur yeniden bu topraklarda sağlanabilmelidir; fakat bazı şeyler değişmeden bu olası değildir diyen, aklî bir hareket eylemlerini belirler.

İkinci mektep denilen farazî üçlüyü birbirine bağlayan şey, birinci mektebe göre, daha farklıdır: *Kurtarmak* fikrinin yetiştirdiği üç adam -Şinâsî’de bu fikir biraz daha siliktir- siyasî kavramların penceresinden edebiyat vadi-sini gözlerken; diğerleri politik arenanın dışında ve kendilerince bir yol tutturarak (*büyük ihtiraslar ve ıstıraplar devri*)³⁵ daha münferit bir edebî duruş sergilemişlerdir.³⁶

Bu noktada kanaatimiz şudur: En büyük ıstıraplar ve en dağlayıcı acılar dahi kalem ehlinin elinde çoğu zaman bir malzeme olabilmektedir. Eğer böylesi

34 Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 310.

35 M. Kaplan’ın *Romantizm’e* gönderme yaptığı muhtelif yerlerde, o devri nitelemek için kullandığı ifadelerinden biridir. M. Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmaları I-II*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1987.

36 Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB, İstanbul, 2001, C. II, s. 915; M. Orhan Okay, “Tanzimatçılar: Yenileşmenin Öncüleri (1860-1896)”, *Türk Edebiyatı Tarih*, (Editörler: Talât Sait Halman-Osman Horata), C. III, s. 58.

acılar dillendiriliyorsa, bu elbette ki yazarın *bilinmek* maksadına hizmet eder. Siyâsî heyecanlar taşıyan ilk mektepten ikinciye geçilirken, Romantizm kendini daha güçlü hissettirmeye başlar: “Hele on dokuzuncu asır, Batı’nın başlıca mitoslarını, ihtiyar Şark’ın şuur altına zerk eden bir efsane-şiiir... Avrupa bütün günahlarından arınmış, bütün tezatlarından sıyrılmıştır bu manzûmede; o artık yalnız maddî fetihlerin değil, insanlık rüyalarının da gerçekleştiği bir ütopyadır...”³⁷ Bir şeyden kaçış, yine o şeyle ilgilenmenin ve bir çeşit reaksiyon göstermenin işareti olabilmektedir. Batılılaşma yahut sekülerleşme çerçevesinde, bu yeni dönem, *Romantizm*’in de etkisiyle daha enfüsî bir âlemde varlık gösterir.

Ekrem-Hâmid-Sezâî’den müteşekkil ikinci mektebi, önceki üçlüye nazaran değerlendiren N. S. Banarlı dikkat çeken şu yorumu yapmıştır: “... Şu farkla ki böyle idealler (vatan-hürriyet-terakkî y.n.) uğruna fedakârlık yapan ve zorluklara katlanan, artık muharrir değil; muharririn eserindeki kahramanlardır.”³⁸ N. Kemâl’in Tasvîr-i Efkâr’ı (1867) emanet ederek gittiği ve kendisi vasıtasıyla Abdülhak Hâmid’i tanıdığı adam olan Recâî-zâde Mahmud Ekrem, edebiyatı halka götürmekten ziyade, kendi içinde yorumlayan, Tanpınar’ın deyişiyle, *muntazam memur hayatına dönen* bir tarzın münevveri,³⁹ edebî hususlar hakkındaki teknik yazıları, talebesi karşısındaki duruşuyla, bir edipten ziyade bir üstaddir.⁴⁰ Şiirin sosyal meselelerde değil, aşırı bir duygusallığın izinde⁴¹ ferdî bir çizgi çekmesi, âdeta önceki farazî üçlü ile yani Birinci Mekteple onların ayrıldığı yeri göstermektedir.

Farklı bir pencere açacak olursak; XIX. yüzyılın edebî macerası, bir bakıma XVII. yüzyılın edebî akımlarının güncellenmesini andırmaktadır. Hikemiyât⁴² çizgisinde devam eden Birinci Mektep ve Sebki Hindî⁴³ yolunda İkinci Mektep

37 Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 194.

38 Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. II, s. 915.

39 Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 476.

40 Nihat Sami Banarlı, *a.g.e.*, C. II, s. 919.

41 Kâzım Yetiş, *Dönemler ve Problemler Aynasında Türk Edebiyatı*, Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 205.

42 **Hikemiyât/Hikemî Şiir**: “... Düşünceye ağırlık veren, amacın okuyucuyu uyarmak, düşündürmek ve aydınlatmak olduğu, daha doğru bir ifadeyle insana doğruyu, güzeli göstermeye yönelik görüş bildiren didaktik içerikli şiire denir... XVII. yy.’ın ikinci yarısında görülür. Hikemî şiir akımının edebiyatımızdaki öncüsü ve en güçlü temsilcisi Nâbî’dir.” Mine Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s. 182.

43 **Sebki Hindî**: Hind üslubu. Babürlü-Hind saraylarında XV. ila XVII. yy.lar arasında uygulanmış olan bir şiir üslubudur... Bu üslûpta bilmeceyi andıran karmaşık mazmûn ve söyleyişler, hayâle dayalı incelikler ve zihni zorlayan imajlar... Hep zekâyâ yönelik çalışmalar kendini gösterir. Bir çeşit çevreden kaçış diyebileceğimiz üslûptur. İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, L&M Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 406.

tep... Şu farkla ki; özlü söyleyiş ve öğretici mesaj istekleriyle problemine yoğunlaşan Hikemiyât, siyâsî bir jargon ve kavramsallaştırma ile keskinleşmiş, realize olmuş; Sebk-i Hindî’de kullanılan örtülü, i‘câzî lisânın titreyişleri, tasavvufun güzergâhından ayrılarak Romantizm’in vadilerine doğru kaymıştır.

Bu dizgede Abdülhak Hâmid; N. Kemâl neslinin son halkası ve Şinasî ile başlayan yeniliğin ilk büyük aşaması olarak zikredilir.⁴⁴ Hatta Hâmid’in 1878 sonrasında II. Meşrutiyet’e uzanan dönemi tek başına dahi niteleyebileceği ve bu devre *Abdülhak Hâmid Devri Edebiyatı* denilebileceği de ifade edilmiştir.⁴⁵ Hâmid, vezni kullanışı hatta onun kendince bulduğu vezinlerde şiirler kaleme alması, değişik kafiye teknikleri ve ölüm-ruh temindeki farklı vurgularıyla, kendi döneminde olumlu ve olumsuz yönde tepkiler alan bir yazardır. *Kurtarmak* fikrinin İmparatorluk topraklarının sosyolojisini değiştirmek ülküsü, sanki ilk dönüşümünü bu kuşak üzerinde başlatmıştır. Hikâye ve romanlardaki esas kişiler, toplumun ve geleneğin dudak büktüğü, burun kıvırdığı kimseler olarak öne çıkarlar. Flaubert’in “*Madam Bovary benim!*” sözü izleğinde, bu kuşak değişen yönlerinin, kendi içindeki gelenekle çatışan taraflarını halk arenasına bir bir sürmüşlerdir, demek mümkündür.

İkinci kuşak farazî üçlünün (İkinci Mektep) son ismi Sâmi Paşa-zâde Sezâî’dir. *Küçük Hikâyeler* ve *Sergüzeşt* isimli eserleriyle dikkat çeken Sezâî Bey’in, Romantizm akımının etkisinden sıyrılarak Realizm çizgisine doğru yaklaştığı ifade edilmiştir.⁴⁶ Dahası üslûbuyla hikâyeyi, romandan ayırdığı, Servet-i Fünûn akımının realist duruşuna ilham kaynağı olduğu ve hikâye yazımında sade ve daha teknik bir yazımı başlattığı belirtilmiştir.⁴⁷ Bu noktada Tanzîmât zihniyeti izinde, Osmanlı yazarlarına ilham veren yeni konular ve daha önemlisi yeni neviler hakkında birkaç şey zikretmek durumundayız. Bu noktada, sekülerleşme doğrultusunda edebiyat sahasına giren özellikle iki türü kısaca inceleyeceğiz: *Tiyatro ve karma bir üslûp olarak hikâye-roman*.

Dâsitân, efsâne ve ortaoyunundan, teknik ve mantık itibariyle farklılaşan tiyatro, İmparatorluk içerisinde, İstanbul’un ilk tiyatrosu denilen (1842) Naum Kumpanyası ile başlamış, Güllü Agop tarafından Gedikpaşa’da kurulan

44 Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 508.

45 M. Orhan Okay, “Tanzimatçılar: Yenileşmenin Öncüleri (1860-1896)”, *Türk Edebiyatı Tarihi* (Editörler: Talât Sait Halman-Osman Horata), C. III, s. 59.

46 Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. II, s. 947.

47 M. Orhan Okay, “a.g.m.”, C. III, s. 73.

“*Tiyatora-yı Osmânî*” sahnesiyle yoluna devam etmiştir. Bu kumpanyanın, Ahmet Vefik Paşa’dan N. Kemâl’e, Şemseddin Sâmî’den Abdülhak Hâmid’e kadar etkileri olduğu ifade edilmiştir.⁴⁸ Fakat metne dayalı ve teknik olarak Avrupaî ilk tiyatro eserinin, Birinci Mektep’in ilk ismi olan Şinâsî’ye ait olduğu söylenebilir.⁴⁹ Şinâsî’nin eseri (*Şair Evlenmesi*), bir perdelik küçük bir komedi olup, eser sahibinin ifade ettiği gibi *bi’l-iltizâm lisân-ı avâm üzre kaleme alınmış*’tır (1860).⁵⁰ Tiyatro, bu sade başlangıcıyla beraber, Nâmık Kemâl’de, *Vatan yahut Silistre*-1873 ile, bir silah hâline gelir. Abdülhak Hâmid ise, öyle uzun tiradlar kaleme alır ki, oynanmak için değil sanki akıl vermek/dehâ göstermek amacını güder. Denilebilir ki siyâsî arenada nasıl bir *kurtarmak* fikri mevcut ise; yazın için de, bir *aparlamak ve akıl vermek* eylemi mevcuttur.

“Tanzîmât romanının genelinde eserin içinde konuşan anlatıcı-yazarların varlığı gibi, özellikle trajedilerin diyalog ve tiradlarında da kahramanlara tabîliğin dışına taşan edebî nutuklar, yazarını temsil ettiği açıkça belli veciz sözler söyletmeye gayret gösterildiği dikkat çeker. Böylece Tanzîmât trajedisi kahramanları da dil ve davranışları bakımından özentili, sun’î ve teatral olmaktadır kurtulamamışlardır.”⁵¹ Şiire göre, düzyazının ayaklarının yere daha güçlü bastığı ve bu noktada gittikçe Realizm’e doğru kaydığı söylenilebilir. Kıssa ve destan geleneği insanlıkla yaşıt olmakla birlikte, destân tarzı yahut *epique romanesk/halk hikâyesi* formatından farklı olarak, Avrupaî bir anlatı geleneği, Tanzîmât anlayışı çerçevesinde İmparatorluk sathına girmiştir. Batı edebiyatından ilk tercümelemler 1860’lar; 1870’ler itibarıyla da uzun hikâye ve roman örnekleri yavaş yavaş belirmeye başlar.⁵² “.. O günlerde Avrupa romanı yazdıklarına inanan romancılar, toplumlarına yeni bir şey getirmiyor, tıpkı genç Picasso gibi var olagelen estetik öğeleri yeni ve daha çarpıcı bir bileşkeyle sunuyorlardı. Kullandıkları gereçler arasında yerel kurmaca öğeleri de vardı”.⁵³

48 Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 279-282.

49 Orhan Okay, “Tanzimatçılar: Yenileşmenin Öncüleri (1860-1896)”, s. 73.

50 N. Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 865.

51 Orhan Okay, “a.g.m.”, s. 69.

52 Âlim Kahraman, “Hikâye (Yeni Türk Edebiyatı)”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVII/494; Bu bağlamda ilk Avrupaî hikâyenin öncüsü, Y. Kâmil Paşa’nın, Fénelon’dan çevirdiği “*Tercüme-i Telémaque*” isimli bir tercüme eserdir. Aynı yıl Victor Hugo’nun *Sefiller*’i, “*Mağdûrin*” ismiyle özetlenerek çevrilmiş ve tefrika edilmiştir. Ek olarak, tarihçi Ahmed Lütfî, Daniel Defoe’nun Arapça tercümesinden “*Robinson Crusoe*” kaydedilebilir. A. H. Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 285.

53 Robert P. Finn, *Türk Romanı-İlk dönem 1872-1900*, Çev. Tomris Uyar, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2003, s. 2.

Henüz kısa hikâye, uzun hikâye ve roman arasındaki çizgilerin tam tebarüz etmediği bu devrede, birçok araştırmacı tarafından modern anlamda kısa hikâye prototipi sayılan, Sezâî'ye ait *Küçük Şeyler* isimli eser yayımlanır.⁵⁴ Âsîâne'ye odaklı roman kahramanları felsefî bir vicdana sahiptirler. Kölelik ve kadının toplumdaki pozisyonu eleştirilir. Gözyaşı çağıran intihar ve verem, satır aralarından fışkırmaya başlar ki, Hâmid'in kendi şahsî macerasında en sevdiği varlık olarak işaret ettiği eşini veremden kaybedişi, bu gözyaşı çağrısının boş olmadığını da göstermektedir. Romanlar zamansal olarak siyâsî güzergâhın dışında bir *mutlu şimdi* yaratsa dahi, eserin müessire bağlı olması kaçınılmaz olacağından, İmparatorluğun bir şeyleri durmadan kaybedişi bir bakıma diğer coğrafyaya özenişin de iklimini yaratmaktadır. Bir lisanı anlamak, kavramak bir şey; fakat o lisanı yaratan zihinsel duruşu özümsemek başka bir şeydir. Karşıdan bir şeyler almak fikri bir şey; karşıyı total anlamda hayatının merkezî noktasına taşımak duygusu başka bir şeydir. Böylece anlıyoruz ki İkinci Mektep, önceki mektepten farklı bir duruş sergilemiştir. Ayrılış noktalarını kısaca özetlemek yerinde olacaktır:

İkinci Mektep Hakkında Bazı Çıkarımlar:

1. Hissî, ferdî ve yalnızlaşan bir hâlet-i rûhiyye sayfalar arasında durmadan gezinmektedir.
2. Şiirde romantizm etkisi, veremli hastalar, intiharlar, kendini aşkına feda eden kader mahkûmları, dünyayı karşısına alan garabet tipler, tayflar, ecinniler durmadan önümüze çıkmaya başlar.
3. Özellikle Hâmid'de uzun tiradlar, felaketini ve zaferini elden ele süratle geçiren uçarı karakterler, vaizle cani olmak arasında gidip gelen Araf sakinleri artık teatral sahanın vazgeçilmezleridir.
4. Siyasî arenadan daima uzakta fakat genel itibarla memuriyetle hayatını sürdüren bir sanatçı karakteristiği göze çarpar. Ne var ki, bu memur ve sanatçı kişi, kendisiyle baş başa kaldığında ümitsiz ve şüphe doludur.
5. Hikâye-roman arasındaki kurgularda Realizm sathına doğru bir gidiş görülür. Buradaki gerçekçi bakış, yaşadığı zamanda kendi devrinin gerçeğini

54 Âlim Kahraman, "a.g.m.", s. 495; Orhan Okay, "a.g.m.", s. 73.

fark ederek bir aktif siyasete soyunmak isteyen adamın duruşu değil; yaşanan çevreyi; rengi, kokusu ve tadıyla doğru tasvir etmek geleneğini kurmak isteyen kişinin var oluşudur.

6. Toplumda kadının yeri ve statüsü tartışılırken, kadın, yiğitler doğuran kahramansı formundan azade olarak bir tekil benlik olarak da gündeme gelir.

Sonuç

Tanzimat Fermanı, gerçekliğini karşı taraftan geri kalışıyla inşâ eder. Ferman bu geri kalışın nedenini, şeriatın uzak kalış olarak belirler. İlk kuşak ve bu kuşağın edebî duruşunu simgeleyen Birinci Mektep, şeriatın evrensel değerlerinin, Batı âleminde uygulandığı kanaatiyle, zaten bizde olması gerekeni karşı taraftan almak duygusuyla doludur. Bu duygu özellikle Nâmık Kemâl’de yoğun bir şekilde hissedilir. İkinci kuşak ise karşıyı bir bütün olarak tanımlamak gayretindedir. Ayrıca oradan alınacak değerleri, Doğu geleneğinin imbiğinden süzölmüş bir öz olarak değil; karşının bizzat inşâ ettiği yeni ve ışıklı bir âlem olarak tasarlamaya meyyaldir. Bu algı da, İkinci Mektep’te Abdülhak Hâmid Tarhan’da ve Millî Edebiyat akımına kadar takip edebileceğimiz zamansal çizgideki edebî oluşumlarda yoğun bir şekilde hissedilir.

Elbette bu kabaca bir tasvirdir; fakat şurası var ki, nesillerin iç âleminde bir dönüşüm başlamıştır ve bunun pek de durdurulması mümkün gözükmemektedir. Bir anlamda duygusal bir bölünme ve kimliksel bir kargaşanın fitili ateşlenmiştir. Bu yorumumuzu alegorik bir üslupla betimleyerek sözü nihayete erdiriyoruz.

Akdeniz medeniyetinin geometrik hassaslığını simgeleyen korent başlıklarla tersim edilmiş, tevhidi simgeleyen dev mermer burçların ve şaşaalı asırların eskitemediği çınarlarla süslü bir eyvanın içinde bağdaş kuran bir adamın aklına Paris’te kahve içmek tutkusu düşer; ya da o tutku bir şekilde adama zerk edilir. *Tanzîmat’la beraber değişen birey* keskin bir hatla ikiye bölünmüştür. O bireyin bir tarafı tatmin olsa, diğer tarafı ve ayrıntılarda saklı onlarca taraf, kendi içinde muhalif duygular biriktirecektir. Biz bu bireye *eyvandaki adam* diyebiliriz. *Eyvandaki adam*’ın fikri yahut bu adamın temel gerçekliği, bir bakıma *Tanzîmat*’ın bu şahsiyetin dünyasında yarattığı değişim duyguları olarak özetlenebilir. Öyle ya da böyle o, artık eski o değildir.

Kaynakça

Kitaplar:

- BANARLI, Nihad Sâmi, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB, İstanbul, C. I-II, 2001.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- FINN, Robert P., *Türk Romanı-İlk dönem 1872-1900*, Çev. Tomris Uyar, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2003.
- GÖÇGÜN, Önder, *Ziya Paşa’nın Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği, Bütün Şiirleri ve Eserlerinden Açıklamalı Seçmeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- KAPLAN, Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1987.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, C. I-IX, 1999.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Edebiyat Araştırmaları I*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.
- MARDİN, Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- MENGİ, Mine, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Haz. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- MERİÇ, Cemil, *Mağaradakiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006.
- PALA, İskender, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, L&M Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- SHAYEGAN, Daryush, *Yaralı Bilinç*, Çev. Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul, 1991.
- ŞERİATİ, Ali, *Medeniyet Tarihi*, Çev. İbrahim Keskin, Fecr Yayınevi, Ankara, C. I-II, 1998.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2003.

- TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye'nin Siyâsî Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- UÇAN, Hilmi, *Edebiyât Bilimi ve Eleştiri*, Hece Yayınları, Ankara, 2003.
- YAVUZ, Hilmi, *Edebiyât ve Sanat Üzerine Yazılar*, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri

- ABADAN, Yavuz, “Tanzîmât Fermânı'nın Tahlili”, *Tanzîmât*, MEB, İstanbul, 1999, I/31-59.
- AKÜN, Ömer Faruk, “Tanzîmât Edebiyatı Sözü Ne Dereceye Kadar Doğrudur?”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Nisan, 1977, Sayı: 2, s. 15-37.
- BUTRUS, Ebu Manneh, “Âli Ve Fuad Paşaların Bâb-ı Âli'deki Nüfuzlarının Kökleri(1855-1871)”, Çev. Fatih Yeşil, *Tanzîmât: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s. 325-334.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzîmât Zihniyeti”, *Tanzîmât ve Meşrûtiyet'in Birikimi*, (Editörler: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, I/54-71.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, “Tanzîmât'ta İçtimâî Hayat”, *Tanzîmât*, (Komisyon), MEB, İstanbul, 1999, C. II, s. 619-659.
- İNALCIK, Halil, “Tanzîmât Nedir?”, *Tanzîmât: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Editörler: Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İncalık), Phoenix Yayınevi, Nisan, 2006, s. 13-35.
- KAHRAMAN, Âlim, “Hikâye (Yeni Türk Edebiyatı)”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVII/493-501.
- OKAY, M. Orhan, “Tanzimatçılar: Yenileşmenin Öncüleri (1860-1896)”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Editörler: Talât Sait Halman-Osman Horata, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2006, III/53-74.
- ONGUNSU, A. H., “Tanzîmât ve Âmillerine Umumî Bakış”, *Tanzîmât*, (Komisyon), I/1-13.
- PARLATIR, İsmail, “Tanzîmât Ruhunun Edebiyatı Kazandırdığı Değerler”, *Tanzîmât'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 553-567.
- SUNGU, İhsan, “Tanzîmât ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzîmât*, MEB, İstanbul, 1999, II/777-857.

ÜÇYİĞİT, Ekrem, “Akdeniz Medeniyetleri Tarihinde Tanzîmât”, *Tanzîmat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 7-13.